

Rasim Heydər
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dr.rasimheydarov@mail.ru

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsinə dair

Açar sözlər: Azərbaycan dili, orfoqrafiya, norma, lüğət

Ключевые слова: Азербайджанский язык, орфография, норма, словарь

Key words: Azerbaijani language, spelling, norm, dictionary

Qloballaşan dünyada milli dillərin qorunması və inkişafı dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Nəzərə alsaq ki, hər il dünyada neçə-neçə dil “ölü” adını qazanır, onda bu problemin nə dərəcədə ciddi olduğunu bir daha şahidi olarıq. Doğrudur, Azərbaycan dili bu gün “dövlət dili” statusunu daşıyır və bu Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası ilə təsdiq olunub, lakin bu heç də o anlama gəlməməlidir ki, qloballaşmanın dilimizə heç bir təsiri yoxdur. Müstəqillik illərində dilimizlə bağlı kifayət qədər müsbət məqamlar olsa da, təəssüf doğuran məqamlar da az deyil. Son illər KİV-in dilində, reklam və afişalarda tez-tez dilimizin normaları pozulur, dilimizə yad ünsürlər daxil olur. Ölkə prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixində “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nı təsdiqləməsi də bu təsirlərin qarşısının alınması məqsədi ilə imzalanmışdır. Proqramda dilimizin qorunması ilə bağlı kompleks tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlər planının tərkib hissəsi kimi, dilimizin normalalarının tənzimlənməsi xüsusi rol oynayır (1). Dilin leksik normalalarının tənzimlənməsində isə “Orfoqrafiya prinsip”ləri mühüm rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, müstəqillik illərində iki dəfə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” nəşr olunmuşdur (2; 3). Hər iki lüğət dilçiliyimiz üçün yeni hadisə olsa da, onlarda müəyyən qüsurlar da vardır. Xüsusən, eyni sözün müxtəlif formalarda verilməsi, dialektizmlərdən istifadə və s. bu lüğətlərin qüsurları sırasındadır.

Amma bəzən lüğət haqsız tənqidlərə də məruz qalır. İlk olaraq qeyd olunmalıdır ki, orfoqrafiya lüğətləri iki qismə bölünür:

I. Akademik lüğətlər;

II. Digər lüğətlər (bura nisbətən kiçik həcmli işlək lüğətləri, məktəblilər üçün hazırlanan lüğətləri və s. aid etmək olar).

Akademiyanın hazırladığı lüğətlər Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi qaydalar əsasında hazırlanır və digər lüğətlər üçün əsas rolunu oynayır. Bu tip lüğətlərdə dilin bütün leksik qatı öz əksini tapmalıdır. Yəni burada terminlər də daxil olmaqla dildə işlənən sözlərin mütləq əksəriyyəti əhatə olunmalıdır. Əlbəttə, dialekt sözləri bura daxil edilməməlidir. Bu tip lüğətlər daha çox elmi ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulur və onların əsasında digər lüğətlər hazırlana bilər. Bəzən, lüğətlərdə verilən sözlərin anlaşılmazlığı etiraz doğurur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dildəki sözləri hamı bilə bilməz. Məsələn, 2011-ci ildə nəşr olunan “Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti”ndə (4) 8 minə yaxın söz və ifadə (6215 söz və 1753 ifadə) verilmişdir. Azərbaycan dilinin son orfoqrafiya lüğətində isə yüz on mindən artıq söz (110563) verilmişdir. Əgər Səməd Vurğun təxminən altı min söz işlədirsə, deməli, gündəlik istifadə olunan sözlər 10-15 minə aşmadığı halda lüğətdə bundan on dəfədən də artıq söz verilir və bu belə də olmalıdır. Çünki lüğət bütün təbəqələr üçün nəzərdə tutulur və onda dilin lüğət tərkibi kifayət qədər əhatəli şəkildə əks olunmalıdır.

Başqa bir misala diqqət edək. Nizami Cəfərov Nüsrət Kəsəmənlinin “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı “Ön söz”də “laübalı” sözünü işlədir (5, s.4). Şübhəsiz, bu söz dilimiz üçün ümumişlək deyil. Məsələn, “Tərcümə mərkəzinin” rəsmi orqanı olan “Aydın yol” qəzetinin 8 avqust 2016-cı il nömrəsində “laübalı” və “laübalılıq” sözləri dilimizdə “İşlənməyən ərəb, fars, rus və digər əcnəbi sözlər”in siyahısında verilir (6). Belə çıxır ki, hər hansı bir sözü kimsə anlamırsa, deməli, bu söz dilimizdə artıq işlənmir. Bu tip sözlərə yüzlərlə nümunə göstərmək olar. Heç şübhəsiz, elə bir lüğət olmalıdır ki, həmin lüğətdə istənilən sözün yazılışı öz əksini tapsın və bu lüğət dildə işlənən sözlərin əksəriyyətini özündə cəmləyə bilsin.

Digər məsələ isə orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Heç kəsə sirr deyil ki, müstəqillik illərində istifadə olunmuş qaydalar, əsasən, sovet dövründə istifadə olunan qaydaların müəyyən qədər təkmilləşdirilmiş formasından başqa bir şey deyildi. Doğrudur, o zamandan bəri xeyli illər keçməsi, bəzi qaydaların köhnəlməsi, əlifbanın dəyişməsi və s. yeni qaydaların yaradılması zərurətini ortaya qoydu. Bu zərurət nəzərə alınaraq, yeni orfoqrafiya qaydaları yaradıldı. Bu barədə danışıq Q.Kazımov yazır: “Yeni “Qaydalar”ın yaranması yeni əlifbaya keçilməsi ilə bağlı olmuşdur: “Azərbaycan Respublikasının

dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il 22 dekabr tarixli qanununa müvafiq olaraq yeni Azərbaycan əlifbasının tətbiqinə keçilmişdir. Bununla əlaqədar Nazirlər Kabinetində Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini Elçin Əfəndiyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Dövlət Dilinin Tətbiqi üzrə Hökumət Komissiyası yaradılmış və komissiya tərəfindən yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi işlənib hazırlanmışdır. “Hökumət Komissiyası layihənin ictimai əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onu geniş müzakirəyə çıxarmağı lazım bilmiş, buna görə də layihə mətbuatda çap olunmuşdur”. (“Azərbaycan müəllimi”, 4 fevral 1999)” (7).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” əsasında dilimizin orfoqrafiya lüğəti yenidən hazırlandı və 2013-cü ildə lüğət yenidən nəşr olundu və kitaba 110563 söz daxil edildi. Bu isə əvvəlki 2004-cü il nəşrinə nisbətdə 30 mindən artıq sözün əlavə edilməsi deməkdir. Yeni nəşrdə əvvəlki olan müəyyən mübahisəli məqamlar aradan qaldırılsa da, yeni qaydalar hazırlanmadı və lüğət Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il qərarı ilə təsdiqlənmiş qaydalarına əsasən nəşr olundu. Bununla belə, anten, metafor, kompüter, feil, təbaşir, cəfəngiyyat, cüdo və s. sözlərin yazılışında korrektələr edildi.

Lakin bu nəşrdə də müəyyən sözlərin yazılışında problemlər qalır. Belə ki, lüğətdə əvvəlki lüğətdə ekspress kimi verilən söz – ekspres kimi verilsə də, nədənsə superekspress sözü olduğu kimi saxlanılır.

2004-cü ilin lüğətində sürtgəc, sürtgü, ötgün, ötgünlük kimi verilən sözlər dilin qaydalarına tabe edilərək, sürtkü, sürtkəc, ötkün, ötkünlük kimi verilir. Qarmaqarış, qarmaqarışq – qarma-qarışq, qarma-qarışqlıq və zirzibil, zirzibilli, zirzibillik tipli bitişik yazılan sözlər isə zir-zibil, zir-zibilli, zir-zibillik şəklində defislə verilir. Bu tip nümunələri artırmaq da olar.

Lakin qeyd olunmalıdır ki, lüğətdə bu düzəlişlərlə yanaşı, bir sıra mübahisəli məqamlar da qalmaqdadır. Belə ki, alğı-satqı sözü lüğətdə səhv olaraq alqı-satqı şəklində verilib. Məlum olduğu kimi, dilimizin qaydalarına görə cingilti samitlə bitən sözlər müvafiq olaraq -gi, -ğı kar samitlə bitən sözlər isə -qı, -kü şəkilçisini qəbul etməlidir. Bu qaydaya əsasən isə bu sözün düzgün yazılışı “alğı-satqı” şəklində olmalıdır. Ona görə də burada sözün kökündə (al) l cingilti samit olduğu üçün ondan sonra -qı şəkilçisinin işlənməsi doğru deyil, deməli, bu sözün yazılışı “alğı-satqı” olmalıdır.

“Orfoqrafiya qaydaları”nın 22-ci bəndində əslində quruluşca sadə olan “yaxud”, “çünki”, “həmçinin” və “hərçənd” bağlayıcıları mürəkkəb bağlayıcılar hesab edilib. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri baxımından

yanaşıldıqda bu bağlayıcılar mənşə baxımından mürəkkəb hesab edilərsə də, indiki vəziyyətdə morfoloji quruluşu baxımından sadə bağlayıcılardır.

Əsas məsələ isə, fikrimizcə, müstəqillik dövrü üçün dilimizin yeni orfoqrafiya qaydalarının hazırlanmasıdır. Məlum olduğu kimi, əvvəlki lüğətlərdə alınma sözlərin yazılışında bir qayda olaraq ərəb və fars mənşəli sözlər, o cümlədən rus dilindən və bu dil vasitəsi ilə dilimizə keçən sözlərin yazılışı öz əksini tapırdı. Bu da dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. Çünki dilimizə yeni sözlər rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə keçirdi. Artıq müstəqillik illərində dilimiz birbaşa mənbə dillərdən söz alır. Bu səbəbdən də “orfoqrafiya qaydaları”nda bu qaydalar təsbit olunmalıdır. Məsələn, son illər dilimizə ərəb dilindən “əl” artıqlı ilə bir neçə söz daxil olub, “əl-qaidə”, “əl-cəzirə” və s. Mətbuatda bu sözlərin müxtəlif yazılış formaları mövcuddur və lüğətdə bu sözlərin yazılışı təklif olunmalıdır. Əlbəttə bu tip sözlər az deyil: Məsələn, dilimizə son illər daxil olan, veb-kamera, vay-fay, vatsap və s. sözlərin doğru yazılması üçün ingilis dilindəki “w” hərfinin dilimizdə necə yazılmasını bilmək lazımdır.

Digər bir məsələ isə dildə alınmaların tənzimlənməsi və dilimizin qaydalarına uyğunlaşdırılmasıdır. Bu proses dildə həmişə olub və indi də davam etməkdədir. Məsələn, biz əsl “şəhr”, “qazeta”, “vyodra” və s. olan sözləri dilimizin fonetik qaydalarına uyğunlaşdıraraq “şəhər” və “qəzet”, “vedrə” kimi yazırıq. 2004-cü ildə apostrof işarəsi ləğv edilərkən bir çoxları bunun dilimiz üçün “fəlakət” olacağını deyirdilər, hətta indi də bununla bağlı narahatlıq keçirənlər var, amma keçən illər sübut etdi ki, bu addım doğru idi.

Lüğətlər hazırlanarkən üç prinsip nəzərə alınır: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip. Azərbaycan dili üçün isə fonetik prinsip əsasdır. Yəni biz orfoqrafiya lüğətlərini hazırlayarkən fonetik prinsipi əsas götürürük. Bu barədə danışarkən A.Axundov yazır: “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının tərtibi zamanı fonetik prinsipə ona görə üstünlük verilir ki, dilçilik elmi Azərbaycan dilinin iltisafı dil olması barədə bizə nəzəri əsas verir” (8, s.118). Lakin bu o demək deyil ki, bizim dilimizin orfoqrafiya prinsipləri hazırlanarkən digər prinsiplər nəzərə alınmır. İlk növbədə onu bilmək lazımdır ki, fonetik prinsip, əsasən, alınma sözlərin yazılışında nəzərə alınır. Məsələn, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində “qayınana” sözü tarixi-ənənəvi prinsipə görə belə yazılır. Əgər biz bu sözü fonetik prinsipə görə yazsaq, onda bu söz “qaynana” kimi yazılmalıdır. Bu halda isə dilin qrammatik prinsipi pozulmuş olacaq, yəni sözün mənası itəcək. Bəzi hallarda isə biz

morfoloji prinsipə müraciət etməli oluruq, məsələn, “alğı-satqı” sözündə olduğu kimi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsipləri hazırlanarkən fonetik prinsip, əsasən, alınmalara şamil edilir. Alınma sözlər isə zaman-zaman dilə uyğunlaşdırılır və bu proses daim davam etdirilməlidir.

Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, dilimizdə çox vaxt rus dilinin təsiri ilə hazırlanmış və qəbul etdirilmiş qaydalar hələ də orfoqrafiyamız üçün norma kimi qəbul edilməkdədir. Müstəqillik dövrü üçün isə yeni qaydaların tətbiqi vacib şərt kimi dilçiliyimizin qarşısında durur. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, cənab Prezidentin imzaladığı “Dövlət proqram”ına uyğun olaraq dilimizin transliterasiya qaydaları hazırlanacaq və bu qaydalara uyğun olaraq əcnəbi dillərdən dilimizə keçən sözlərin yazılışı tənzimlənəcək.

Sonda dilimizin orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsi üçün aşağıdakı qaydaların tətbiq olunmasını təklif edirik:

1. Hələ də rus dilinin təsiri ilə dilimizdə bəzi sözlər qoşa “o” hərfi ilə yazılır. Məsələn, kooperativ, kooperasiya, zoologiya. Fikrimizcə, bu sözlər digər sözlərlə eyniləşdirilərək bir “o” ilə yazılmalıdır.

2. Əvvəlki lüğətlərdə mürəkkəb söz kimi verilmiş ikinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan bəzi sözlər (kələmdolması, başağrısı və s.) cəmlənə bilmədiyinə görə lüğətdən çıxarılmalıdır. Məlum olduğu kimi, dilimizdə cəm şəkilçisi sözün sonuna artırılır. Belə sözlərdə isə bu alınmır. Deməli, “bir vurğu altında deyilən sözlər bir yerdə yazılır” qaydası, heç də həmişə özünü doğrultmur. Məsələn, “kələmdolması” deyə bilmirik və kələmdolmaları deyirik və yazırıq. Bu isə dilin morfoloji prinsipinin pozulması ilə nəticələnir ki, gələcəkdə ciddi fəsadları ola bilər. Bu eyni zamanda “soyqırımı” və digər sözlərə də aiddir. Bu söz əslində “soyqırım” olmalıdır, necə ki, “soyad” sözünü yazırıq.

3. Dilimizdə orfoepik norma kimi təsbit olunan “iki kar samit yanaşı gələrkən ikinci kar samit cingiltilər” qaydası söz kökündə işlənən bütün sözlərə şamil olunmalıdır. Məlum olduğu kimi, dilimizdə bu cür yazılan cəmi iki-üç söz var (nisgil, əsginas, əsgər, əsgü, pelasgi (-lər), fosgen və difosgen) ki, bu sözlərin “k” ilə yazılması məqsədəuyğundur. Bu tədrisdə olduqca vacib amildir. Qalan hallarda dilimizdə işlənən “sg” və “şg” istisna hallarda işlənir ki, bunlar da düzəltmə və mürəkkəb sözlərə aiddir. Məsələn, səsgücləndirici, yasgülü, dəsgirə, pərəstişgah, təxəllüsgötürmə, onbeşgünlük, təşəbbüsgöstərmə.

4. Dilimizdə söz əvvəlində qoşa samit işlənmədiyinə görə hazırkı lüğətdə qoşa “s” ilə başlayan sözlər bir “s” ilə yazılsın. Məsələn, senari, senarist, ssenariçi və s.

5. Son illər əcnəbi dillərdən dilimizə keçən sözlərin hamısının fonetik prinsipə əsasən yazıldığı qeyd olunsun. Məsələn, feysbuk, tvitter, sidi, sidi-ve, sivi, sidi-erve, vatsap, fləş, fləşkart, pleysteşn, vörd, vindous, fotoşop, corl-drou, avroviziya və s.

6. Lüğətdə sonu tək heca ilə yazılan hiss, küll, fənn və s. sözlərinə samitlə başlayan şəkilçilər artırılarkən samitlərdən birinin düşdüyü qeyd edilsin. Məlumdur ki, indiyə qədər qrammatika kitablarında bu məsələ mübahisəli şəkildə izah edilirdi. Belə ki, dilimizdə həm də bir hərflə yazılan his və kül sözləri olduğundan bu sözlərdə son samitin düşməməsi qeyd edilirdi. Bu isə əslində “dilimizin normalarını pozur. Fikrimizcə, bu kontekstdə məlum olduğundan” hissədən yazmağa ehtiyac yoxdur.

7. Məlum olduğu kimi, abreviaturalara (qısaltmalar) şəkilçilər artırılarkən qısaltmanın son hərfinə uyğun yazılır. Məsələn, Azərbaycan Turizm Təşkilatı – ATT-nin və s. Bura Amerika Birləşmiş Ştatları - ABŞ-nin (Bu qısaltma Azərbaycan dilində A-Be-Şe şəklində tələffüz edilməlidir) əlavə edilsin.

8. 2013-cü ilin lüğətində “anten” kimi yazılan söz antena kimi yazılsın.

9. “şeyr”, “feil” sözlərinə saitle başlayan şəkilçi qoşularkən kökdəki son saitin düşdüyü qeyd edilsin. Məsələn, şerə, feli və s.

10. Ay adları bəzən böyük, bəzən kiçik yazıldığından (8 Mart, 10 mart) onlar bütün hallarda böyük hərflə yazıldığı qeyd eilsin.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya lüğətləri hər dəfə nəşr olunduqca əvvəlki qüsurlar aradan qaldırılmalı və yeni sözlər dilin daxili qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT:

1. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/laws/32710>
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 728 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
4. Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2011, 672 s.
5. N.Kəsəmənli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 256 s.
6. <http://aztc.gov.az/az/posts/id:441>

7. Q.Kazımov “Orfoqrafiya qaydalarının yeni layihəsi haqqında”, http://www.dil-tarix-poeziya.gen.az/2_014.php
8. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.

Расим Гейдаров

**Об урировании орфографический правил
азербайджанского языка.
Резюме**

В статье рассматриваются вопросы решения орфографических норм азербайджанского языка. В то же время в конце дается предложения по улучшению существующих правил правописания.

Rasim Heydarov

**About regulation of orphogrphic rules of the Azerbaijani language
Summary**

In the article are considered the questions of the solution of the spelling norms of the Azerbaijani language. At the same time, in the end, proposals were made to improve existing spelling rules.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/53/5